

Het ontstaan van de profetische boeken

Mart-Jan Paul

M.J. Paul, G. van den Brink, J.C. Bette (red.), *Bijbelcommentaar Hosea – Maleachi*. Studiebijbel Oude Testament, deel 12. Doorn: Centrum voor Bijbelonderzoek, 2015. Excurs 5, pp. 836-848.

Inleiding

Wie de hedendaagse commentaren op de profetenboeken leest, kan vaak de opmerking tegenkomen dat een tekstgedeelte later toegevoegd is. In dat geval wordt een proces van redactionele bewerking verondersteld, waarbij leerlingen van de profeet of latere generaties aanpassingen hebben verricht om de boodschap te actualiseren. Ook kunnen dreigende boodschappen aangevuld zijn met hoopvolle uitzichten, zodat een ander perspectief ontstond. Het gevolg van deze Redactiekritiek is dat wij in het geschrift van een profeet niet meer de oorspronkelijk profeet ontmoeten, maar de ‘presentatie’, de manier waarop latere generaties hem voorstellen. Terwijl in de vorige eeuw de Vormkritiek zocht naar de meest oorspronkelijke woorden, ligt er nu meer nadruk op het eindproduct en op de stadia die doorlopen zijn. De schriftelijke weergave is belangrijker geworden dan de eerste spreker. Deze bijdrage gaat in op de vooronderstellingen van een dergelijke benadering en op de gegevens die er vanuit de oudheid bekend zijn over de mogelijkheden teksten te bewerken.

De volgende onderwerpen komen aan de orde:

1. Redactiekritiek
2. Mondeling en schriftelijk
3. De opschriften van profetische boeken
4. Auteurschap en betrouwbaarheid in de oudheid
5. Erkenning als canoniek geschrift
6. De functie van de schriftelijke vastlegging
7. Verhouding Thora en profeten
8. Het subjectieve karakter van de reconstructies
9. Conclusie.

1. Redactiekritiek

Als voorbeeld van de reconstructie van het ontstaansproces van profetische teksten kiezen we voor een artikel van O.H. Steck. Hij beschouwt het verduidelijken van het aangroeien van de profetische boeken als een belangrijk aandachtsgebied. Volgens hem zijn de volgende fasen aan te nemen:

- 1) De mondelinge fase, toen de profeet zijn boodschap uitsprak.
- 2) De schriftelijke optekening van kleine eenheden.
- 3) De uitbreiding van de oorspronkelijke uitspraken van de profeten met andere uitspraken en met verhelderende passages. Zo ontstonden de eerste versies van de profetische geschriften.
- 4) Het redigeren van de geschriften tot boeken. De redactie gebruikte ook eigen teksten om deze nieuwe vormgeving te bereiken.¹

De latere bewerkers vulden het geschrift aan uit ‘theocentrische interesse’. Steck rekent met de veronderstelling dat de Pentateuch nog niet gereed was in de tijd van de profeten en dat het aanvankelijke profetische beeld vooral gericht was op de ondergang van het volk. Pas na de

¹ Steck, 136-141.

ballingschap kwam er meer hoop en ook het uitzicht op een heilstijd; dit komt in de aanvullingen op de verschillende boeken tot uiting.²

Steck vraagt zich af of het bewerken en actualiseren van profetische teksten ook profetisch genoemd kan worden. Hij meent van wel, want ook bij de bewerkers is er inspiratie en hun werk is niet slechts 'creatieve uitleg'. De overleveraars zijn net zo goed door de geest van de oorspronkelijke profeet en door het profetische woord geïnspireerd. Toch waren deze overleveraars, die wij niet kennen, zelf geen profeten. Zij vermeldden niet hun eigen naam, maar voegden hun uitspraken toe aan die van de oorspronkelijke profeet. In dat hele proces horen het ontvangen, uitleggen en actualiseren van teksten bij elkaar. Op grond van de langdurige overlevering van een profetische tekst hebben wij te maken met 'Schrift als traditie'.³ Het is daarom mogelijk dit proces 'profetische profetenuitleg' te noemen.

Terwijl de vroegere literaire kritiek vooral geïnteresseerd was in de reconstructie van de eigen woorden van een profeet, is de aandacht nu meer gericht op het hele ontstaansproces (redactieproces) en op het eindproduct. Daarbij verdwijnt de persoon van de profeet meer naar de achtergrond en worden de bewerkers belangrijk. Het is begrijpelijk dat R.P. Gordon in dit verband spreekt over een 'verdwijnende profeet'.⁴

Het commentaar van Vlaardingerbroek op het boek Sefanja biedt een voorbeeld van de werkwijze van Steck. Hij reconstrueert de tekst van het boekje als volgt:

- 1) Oorspronkelijk materiaal van Sefanja. Dit betreft 1:2-2:3a, met uitzondering van de zeven kleine toevoegingen. De redactionele elementen in 1:8,9,10,12 stammen grotendeels van Sefanja zelf, bij de eerste teboekstelling van zijn boodschap.
- 2) Materiaal dat opgenomen werd door de redactie die het boekje in zijn huidige vorm samenstelde: een groot deel van 2:4-15 (zes kleine uitzonderingen); glossen komen voor in 6a.
- 3) Sef.3:1-8 is een latere toevoeging, met twee kleine uitzonderingen. Door de redactie werden bovendien opgenomen: de woorden 'op die dag' in 1:9, zes gedeelten in 2:4-15, 3:5, en in 3:9-20 vrijwel alles, met uitzondering van 11-13 en 20. Het door de redactie opgenomen materiaal is van verschillende herkomst. De jongste gedeelten vertonen overeenkomst met Deutero-Jesaja, Trito-Jesaja en Zacharia, en dateren van na de ballingschap.⁵

Dit overzicht laat zien hoe de redactiekritiek in de praktijk werkt.

2. Mondeling en schriftelijk

Uit het bovenstaande blijkt dat Steck een fase van mondelinge profetie aanneemt⁶ en daarna een schriftelijke optekening, waarbij latere generaties kunnen zorgen voor allerlei aanvullingen. De veronderstelling van dit lineaire proces kan op verschillende manieren getoetst worden. Hier vindt eerst een vergelijking plaats met de informatie die wij hebben over het ontstaan van het boek Jeremia. Daarna raadplegen we studies over de betekenis van mondelinge en schriftelijke overlevering in de oudheid. Tot slot komen de archeologische gegevens aan bod over de optekening van de woorden van profeten in andere landen.

² Steck, 145-157. In *SBOT* 1 en 2 wordt deze late datering afgewezen. Voor de mogelijkheid dat de verschillende soorten profetieën gelijktijdig waren, zie *SBOT* 9, Excurs 5, 'Heils- en onheilsprofetieën'.

³ Steck, 167-180.

⁴ Gordon: 'disappearing prophet'.

⁵ Vlaardingerbroek, 32. Vgl. Van der Woude, 81, die ook een aantal redacties van het boek aanneemt.

⁶ De overtuiging dat er eerst een periode van mondelinge overlevering was, voordat teksten op schrift gesteld werden, is vooral door H. Gunkel ontwikkeld. Voor de latere ontwikkelingen, vooral in Scandinavië, vgl. Kofoed, 58-68 (met kritiek op de eenzijdige nadruk op veranderlijkheid en historische onbetrouwbaarheid).

2.1 Het boek Jeremia

Meer dan bij andere profetische boeken krijgen we bij de profeet Jeremia inzage in de totstandkoming van zijn boek. Hij heeft geruime tijd boodschappen doorgegeven. In het vierde jaar van koning Jojakim geeft de HERE de profeet de opdracht die boodschappen op te schrijven in een boekrol (Jer.36:2). De profeet roept daarbij de hulp in van de schrijver Baruch. Deze schrijver doet zijn werk nauwkeurig: 'Baruch schreef uit de mond van Jeremia al de woorden van de HERE die Hij tot hem gesproken had, op de boekrol' (vs.4). Deze boekrol wordt in de tempel voorgelezen en daarna ook in het koninklijke paleis. Koning Jojakim wil echter niets te maken hebben met de inhoud en verbrandt de boekrol (vs.23). Daarna geeft God de profeet de opdracht al de vorige woorden weer op te schrijven (vs.28). Baruch vervult deze taak, waarbij er opnieuw staat dat hij de woorden 'uit de mond van Jeremia' optekent. Tevens staat er 'Nog vele woorden als deze werden eraan toegevoegd' (vs.32). Bij de totstandkoming van de eerste rol is duidelijk dat het opschrijven bedoeld is om voorgelezen te worden.

Uit de beschrijving maken wij op dat de profeet nauw betrokken was bij de optekening van zijn woorden, zowel in de eerste als in de tweede fase. Er zijn geen aanwijzingen dat andere personen 'in de geest van de profeet' aanvullingen schreven.

Aan het eind van Jer.51 staat de vermelding 'Tot zover de woorden van Jeremia' (51:64b). Dit is een afsluitende notitie die aangeeft dat de voorafgaande woorden van deze profeet afkomstig zijn. Daarna volgt Jer.52, een hoofdstuk dat bijna geheel overeenkomt met 2Kon.24:18-25:30. Dit hoofdstuk beschrijft dat de verwoesting van Jeruzalem plaatsvond en toont hiermee dat de aankondiging van Jeremia gerealiseerd werd. Deze toevoeging is echter duidelijk onderscheiden van de woorden van de profeet.

2.2 Verhouding tussen mondelinge en schriftelijke overlevering

Terwijl veel geleerden een duidelijk onderscheid maken tussen een mondelinge en een schriftelijke fase van de overlevering, laten steeds meer hedendaagse studies zien dat er meestal een wisselwerking was en dus geen lineaire ontwikkeling (zoals boven genoemd, bij Steck).

S. Niditch wijst in haar boek *Oral World and Written Word* op het feit dat de diachronische benadering de karakteristieken van mondeling samengestelde werken in de oudheid niet goed onderkent. De vroegere geletterdheid functioneerde anders dan in onze moderne wereld van boekdrukkunst. Er was bijna geen scheiding, zowel in chronologisch als cultureel opzicht, tussen mondelinge en schriftelijke literatuur. Ook liepen mondelinge en schriftelijke presentaties in elkaar over. Niditch geeft aan dat de profeten hun teksten neergeschreven kunnen hebben, om ze daarna mondeling te presenteren. Boeken werden nooit geschreven om ze stilzwijgend mensen onder ogen te brengen, maar om ze hardop te lezen voor de oren van de hoorders. Er zijn geen redenen eerst een afzonderlijke periode van mondelinge overlevering aan te nemen.⁷

Een soortgelijke benadering is te merken bij D. Carr. Hij onderzocht Mesopotamische, Egyptische en Griekse teksten om te zien hoe de overleveringen plaatsvonden. De geschreven versie diende over het algemeen ter ondersteuning van de mondelinge overlevering en van het proces de boodschap in te prenten bij de hoorders, de boodschap 'te schrijven op de tafel van het hart' (vgl. Spr.3:3; 7:3). Deze auteur maakt ook duidelijk hoe belangrijk het is dat de oorspronkelijke teksten nauwkeurig overgeleverd werden. Het is mogelijk dat er tekstuele

⁷ Niditch, 3, 78, 134.

varianten kwamen en kleine taalkundige aanpassingen of harmonisaties,⁸ maar de teksten zelf behoorden zorgvuldig overgeleverd te worden. Daartoe dienen literaire technieken (zoals chiasme en acrostichon) en bovendien konden veel hoorders controleren wat er gebeurde. De tekst was eigendom van de gemeenschap, zodat veranderingen gecorrigeerd konden worden.

Voor de verhouding tussen schriftelijke tekst en mondelinge voordracht is het interessant wat Abdi-Heba in de 14^e eeuw v.Chr. schreef. Nadat hij in een brief eerst het woord gericht heeft tot de farao, staat aan het eind nog een oproep aan de schrijver die de brief onder ogen krijgt: '[A]n de schrijver van de koning, mijn heer: Zo spreekt Abdi-Heba, uw knecht. Breng deze woorden met welsprekendheid over aan de koning, mijn heer. – Al het land van de koning, mijn heer, is verloren gegaan'.⁹

De veronderstelling is dat de farao deze brief niet zelf leest, maar dat de schrijver van de farao mondeling doorgeeft wat het verzoek van Abdi-Heba is. Het is blijkbaar de bedoeling dat de schrijver op welsprekende wijze de boodschap overbrengt en daarom wordt de dramatische situatie nog in één zin toegelicht. De brief is niet bedoeld om stilzwijgend gelezen te worden, maar gericht op de mondelinge communicatie.

2.3 Literaire profetie?

Meermalen wordt aangenomen dat enkele Kleine Profeten alleen in de vorm van literatuur hebben bestaan en in deze vorm nooit mondeling uitgesproken zijn. Dit zou mogelijk het geval geweest zijn bij Nahum, Habakuk, Sefanja en Maleachi. Immers, verwijzingen naar het uitspreken van deze woorden bij een bepaalde gelegenheid of plaats, zoals bij Jeremia, ontbreken. Boeken als Nahum en Sefanja hebben een hoog literair niveau en Maleachi heeft een structuur van zes geconstrueerde dialogen.

Op grond van de bovenstaande observaties over de verhouding tussen mondelinge en schriftelijke presentaties moeten we echter concluderen dat geschriften altijd bedoeld waren om hardop gelezen en voorgedragen te worden. Vanwege de relatie tussen vorm en inhoud is het goed mogelijk dat de profeten zelf bij deze vormgeving betrokken zijn geweest, en dat er niet later een langdurige proces is geweest waarbij teksten uiteindelijk tot een boek bewerkt zijn.

2.4 Eigenschappen van profetische geschriften

De onderzoekers die de mondelinge overlevering bestudeerd hebben, merken bij de profetische geschriften veel eigenschappen op die voor de mondelinge communicatie van belang zijn. Dit betreft speciale formuleringen, raadsels, woordspelingen, klankeffecten, retorische vragen en allerlei vormen van herhaling. Deze verschijnselen zijn bedoeld om te overtuigen en om de boodschap te laten onthouden. Het is opmerkelijk dat dergelijke kenmerken bewaard zijn gebleven en niet verloren zijn gegaan in een verondersteld proces van bewerking tot geschriften.

Wij hanteren gemakkelijk westerse standaarden ten aanzien van een duidelijke volgorde, het onacceptabel zijn van logische tegenspraken, de esthetische norm om duplicaten en herhalingen te vermijden, en het ideaal van consistentie. Studies van mondeling voorgedragen literatuur in ongeletterde culturen tonen aan dat herhalingen, doubletten, een valse start, uitweidingen, ruwe overgangen en dergelijke zaken zulke literatuur doortrekken. De veronderstelde eindredacteur vond het resultaat in ieder geval naar vorm en inhoud aanvaardbaar. Wat voor hem aanvaardbaar was, kan dat voor de auteur ook geweest zijn.¹⁰

⁸ Op grond hiervan bekritiseert hij de klassieke Pentateuchkritiek die uitgaat van het gebruik van verschillende Godsnamen, terwijl die overleveringsvarianten kunnen zijn.

⁹ Brief 286. Zie *SBOT* 3, Excurs 3, 'Amarnabrieven', par. 4.

¹⁰ Vgl. Lessing, 2009, 38.

M. Greenberg, die ook naging hoe het oude Egypte met teksten omging, stelt dat een belangrijk vooroordeel van de moderne Bijbelkritiek de veronderstelling is van oorspronkelijke eenvoud. Een passage die een complexe structuur heeft, of herhalingen bevat, of afwijkt van een eerder gebruikt beeld, wordt al gauw als niet-authentiek beschouwd. Een tweede wijdverspreid vooroordeel stelt authenticiteit gelijk met uniformiteit in onderwerp of thema. Afwijkingen hierin of in tijdgebruik worden te gemakkelijk beschouwd als latere toevoegingen.¹¹

F.I. Andersen wijst erop dat het publiek optreden van de profeten abnormaal was en deze abnormaliteit is ook overgedragen op hun geschriften. De bewering dat de schrijvers altijd logisch te werk gingen, leidt volgens hem tot vreemde resultaten.¹²

2.5 Mondelinge traditie bij teksten

Hieraan kan toegevoegd worden dat het opschrijven van een boodschap vroeger in compacte vorm gebeurde. In de oudste handschriften ontbreken spaties tussen de woorden, zijn er geen klinkers en is er maar in beperkte mate een opmaak van de pagina's. De intonatie is verloren gegaan, terwijl die mogelijk aanduidingen bevatte hoe een zin bedoeld is. Zo kan uit de schriftelijke tekst van Ps.121:1 niet opgemaakt worden of de zin vragend is ('Vanwaar zal mijn hulp komen?') of niet. In de loop der tijden zijn bepaalde grammaticale vormen verouderd en ook is lang niet altijd bekend of er invloeden zijn geweest van dialecten of van internationaal taalgebruik (zoals bij Prediker bediscussieerd wordt).

Reeds in de Septuaginta (3^e en 2^e eeuw v.Chr.) is te merken dat bepaalde uitdrukkingen niet meer duidelijk waren. Met name in poëtische teksten, en dat geldt ook de profetieën, zijn er voor latere uitleggers veel onduidelijkheden (vgl. de uitleg van Hos.4).

Zolang de teksten volop functioneren in een gemeenschap, en de betekenis steeds doorverteld en toegelicht wordt, is er weinig aan de hand. Maar als die mondelinge overlevering min of meer verdwijnt, wordt de uitleg moeilijker. Als teksten de enige vorm worden van communicatie, ontbreekt een deel van de overdracht die er vroeger was. Anders dan in onze cultuur, waar schrijven en lezen zelfstandige vormen van overdracht zijn geworden, gold in de oudheid dat die activiteiten ondersteunend waren in een groter proces van overlevering en memorisatie.

Er zijn diverse aanwijzingen in de Pentateuch dat er een eerdere openbaring bekend verondersteld wordt, zonder dat die daarin opgetekend staat. Dit betreft onder andere Gen.4:3-5 (het offeren van Kaïn en Abel), 4:26 (de eredienst van JHWH), 7:2 (onderscheid tussen reine en onreine dieren), 26:5 (allerlei wetten) en Ex.15:25 (allerlei wetten). Het is mogelijk dat er allerlei overleveringen waren, waarin dat uitgelegd werd.¹³

Het rabbinale jodendom hecht grote waarde aan de mondelinge traditie, in dit geval niet uit de periode vóór Mozes, maar uit zijn tijd en daarna. Deze traditie geeft immers richting aan de interpretatie en helpt bij de actualisatie van allerlei geboden in later tijd. De 'mondelijke Thora' is van generatie op generatie door Schriftgeleerden overgedragen en uiteindelijk vastgelegd in de Misjna (2^e eeuw), de Talmoed (6^e eeuw) en in andere geschriften (bijv. midrasjim). De interpretatie van de mondelinge Thora wordt beschouwd als de officiële lezing van de geschreven Thora.¹⁴ Niet-Joden kunnen twijfelen aan de oudheid van de mondelinge

¹¹ Zie artikel Greenberg.

¹² Zie artikel Andersen.

¹³ Die eerdere openbaring kan mondeling en schriftelijk geweest zijn. Vgl. het artikel van W.D. Barrick en Koorevaar & Paul, 186-187.

¹⁴ Voor de waarde van de mondelinge overlevering in het jodendom, die terug zou gaan op Mozes, zie Ouweneel & Van de Kamp, 15, 23, 26. Met afwijzing van de herleiding tot Mozes zijn diverse Messiasbelijdende Joden

traditie (gaat die wel terug op Mozes?), maar hier is het punt van belang dat mondelinge en schriftelijke overleveringen samengaan.

2.6 Schriftelijke vastlegging van buitenlandse profetische teksten

Terwijl veel geleerden uitgaan van een lange periode van mondelinge overlevering en bewerking van profetieën voor en na de schriftelijke vastlegging, zijn er steeds meer aanwijzingen voor een nauwe band tussen profetie en schriftelijke vastlegging. Inmiddels zijn er ongeveer 150 teksten bekend van min of meer profetische activiteiten in Ur, Mari, Babel, Eshnunna, Byblos, Hatti, Ugarit, Emar, Assyrië, Amman, Hamat, Deir 'Alla en Egypte,¹⁵ uit de periode van het late 3^e millennium tot de 3^e eeuw v.Chr.¹⁶

Het valt op dat de profetieën meermalen binnen enkele dagen op schrift werden gesteld,¹⁷ en zorgvuldig werden overgeschreven door deskundige schrijvers. Dergelijke profetieën werden ook in grotere verzamelingen opgenomen, onder andere om later te kunnen controleren of de woorden uitkwamen.¹⁸

In Mari werden profetieën meestal eerst mondeling uitgesproken. Als ze van belang waren voor de koning, werden ze opgetekend en zo snel mogelijk naar het paleis gestuurd. Een van de schrijvers geeft aan 'de exacte woorden' van een profetes te zenden. In de rapporten staan ook de speciale omstandigheden beschreven, bijvoorbeeld de symbolische handelingen van de profeet. In veel gevallen wordt de naam van de profeet of profetes genoemd. Soms verzamelt iemand profetieën van een profeet en zendt ze tegelijk in één brief.

In het Neo-Assyrische rijk ontstonden collecties. In een bepaalde verzameling staan tien uitspraken van acht verschillende sprekers en van twee ongenoemde. Hier en in Egypte zijn er aanwijzingen voor een snelle notering van de boodschap.¹⁹ Dit laat weinig ruimte voor een veronderstelde lange traditie van mondelinge overlevering of van latere bewerking.²⁰

In Assyrië werden profetieën die in de tijd van Esarhaddon verzameld waren, als naslagwerk, bewaard tijdens de regering van Assurbanipal. De godin Ishtar had Esarhaddon de

wel bereid een deel van de overlevering te aanvaarden, zie M.S. Kinzer, 29-61. Het protestantse christendom wijst deze overlevering af en benadrukt het Sola Scriptura (vooral met het oog op de redding), al is daar ook wel een uitlegtraditie. De Rooms-Katholieke Kerk heeft een officieel leergezag, wat een andere benadering is van het probleem dat de teksten soms meer uitleggingen toelaten.

¹⁵ Voor Egypte, zie de nieuw aangevoerde teksten (Hilber, 237), waaruit blijkt dat er toch meer profetie in Egypte is geweest dan tot voor kort gedacht werd. De profetie is wel vaak verbonden met de cultus, maar betreft toch goddelijke uitspraken in de eerste persoon enkelvoud.

¹⁶ Aldus de telling van Hilber. Voor een bespreking per cultuur, om de onderlinge verscheidenheid tot zijn recht te laten komen, zie het werk van Stökl. Voor het verschijnsel profetie buiten Israël en mogelijke achtergronden, zie ook *SBOT* 4, Excurs 10, 'Profeten en wonderen', par. 2.2.

¹⁷ Bij Jeremia lijkt er een langere periode geweest te zijn, omdat we pas in het vierde jaar van koning Jojakim vernemen van het opschrijven van profetieën (Jer.36). Vgl. ook Jer.30:2.

¹⁸ Vgl. ook *SBOT* 9, Inl. art. 2 'Ontstaan Jesaja', par. 6.1 (slot) en *SBOT* 10, Excurs 2, 'Ware en valse profetie', par. 3 Profeten buiten Israël.

¹⁹ Nissinen, 116-117, wijst ook op het feit dat in Assyrië de profetieën kort na het uitspreken opgeschreven werden. Hij constateert dat de 'memory hypothesis' van K. v.d. Toorn sterk berust op de veronderstelling van een mondelinge overlevering. Hij merkt ook op dat de profetenboeken in Israël meer zijn dan verzamelingen opgeschreven profetieën; een dergelijke literaire profetie is volgens hem zonder parallel in het oude Nabije Oosten. Lenzi geeft aan dat de profetieën in Mari en Assyrië min of meer openbaar uitgesproken werden, zodat later controle mogelijk was. In diverse situaties werd een schriftelijk verslag naar de koning gestuurd (p. 72-74). Esarhaddon verlangt in een verdrag dat elke negatieve uitspraak ten opzichte van Assurbanipal, zijn zoon en opvolger, meegedeeld zal worden. Dit betreft ook uitspraken van een profeet, een extatisch persoon en onderzoeker van orakels (of dromen). Zie *ANET*, 535, par. 10. De opgetekende Assyrische profetieën hebben geen schriftelijke aanduiding gekregen dat ze geheim waren, zoals bij andere geschriften kon gebeuren (p. 76). Het is opvallend dat Lenzi aanneemt dat het ontstaan van de profetische boeken in het OT sterk afwijkt van de procedures in Mari en Assyrië, en dat hier een lange en complexe redactionele geschiedenis aangenomen moet worden (p. 78-79).

²⁰ Kitchen, 390.

overwinning beloofd over Mugally van Tabal, maar deze woorden werden vervuld tijdens de regering van zijn zoon en opvolger Assurbanipal. De uiteindelijke test van de profetie was de vervulling. Daarom was een accurate, onafhankelijke en permanente vastlegging nodig, zodat die later nageslagen kon worden.²¹

Er zijn aanwijzingen dat schrijvers epische en mythische literatuur in de loop der tijden inhoudelijk konden aanpassen (teksten als Gilgamesj en Enuma Elish), maar dat is niet aantoonbaar bij profetische teksten.²² Tevens was het auteurschap bij veel genres onbelangrijk, maar de profetische teksten vormden een uitzondering. Hier was het belangrijk wie de profetie uitgesproken had.²³

3. De opschriften van profetische boeken

De profetische boeken die ons in het Oude Testament overgeleverd zijn, hebben een opschrift dat meer dan eens informatie verschaft over de profeet en over de periode waarin hij werkte. Zegt een dergelijk opschrift iets over het gehele boek? Bevat het informatie over de oorsprong en de bewerking van het geschrift?

Soms heeft zo'n opschrift betrekking op de direct volgende boodschap, maar soms ook op de hele periode van werken van de profeet. Enige voorbeelden uit het boek Jesaja:

- 'Het visioen van Jesaja, de zoon van Amoz, dat hij gezien heeft over Juda en Jeruzalem in de dagen van Uzzia, Jotam, Achaz en Hizkia, koningen van Juda' (Jes.1:1).
- 'Het woord, dat Jesaja, de zoon van Amoz, gezien heeft over Juda en Jeruzalem' (2:1).
- 'De Godsspraak over Babel, die Jesaja, de zoon van Amoz, gezien heeft' (13:1).

De laatste twee opschriften zijn uitspraken over onderdelen. Jes.1:1 is een overkoepelend opschrift van het gehele boek; dat komt tot uiting in het enkelvoud 'visioen' en de vermelding van de diverse koningen.

Ook bij Jeremia wordt in de openingsverzen het gehele boek bedoeld, zoals blijkt uit de tijdsperiode. 'De woorden van Jeremia, de zoon van Chilkia, uit het priestergeslacht van Anatot in het land van Benjamin. Tot hem kwam het woord van JHWH in de dagen van Josia, de zoon van Amon, de koning van Juda, in het dertiende jaar van diens regering, en verder in de dagen van Jojakim, de zoon van Josia, de koning van Juda, tot aan het einde van het elfde jaar van Sedekia, de zoon van Josia, de koning van Juda, tot de wegvoering van Jeruzalem in de vijfde maand' (Jer.1:1-3).

Bij de profeet Ezechiël wordt de eerste keer genoemd dat het woord van JHWH tot Ezechiël kwam. De eerste zin staat in de eerste persoon enkelvoud ('ik'), maar daarna staat er in de derde persoon 'Ezechiël, de zoon van Buzi, de priester' (Eze.1:1-3). Verderop in het boek staan veel aanwijzingen wanneer de profeet nieuwe openbaringen kreeg.

²¹ Kitchen, 392.

²² Gilgamesh en Enuma Elish, zie Hilber, 241. Vgl. het standpunt van K. van der Toorn, dat schrijvers veel vrijheden hadden bij het overschrijven van teksten. Korpel en De Moor, 196-200 brengen hier tegenin, dat de schrijvers beperkt waren in hun mogelijkheden. Dit was het geval omdat de teksten hardop voorgelezen werden en gecontroleerd konden worden, door de opdrachtgevers en door de hoorders. Zij geven ook aan dat gezaghebbende teksten (na de vaststelling van deze status) niet gewijzigd konden worden. Zo werden verdragen opgesteld in aanwezigheid van getuigen, juist om ze te beschermen tegen veranderingen. M. Haran wijst ook op de fysieke beperkingen van het schrijven van teksten, zoals de lengte van de rollen.

Zie M. Haran, 'Book-Scrolls in Israel in Pre-exilic Times' *JJS* 32 (1982) 161-173.

²³ Hilber, 241.

Bij de profeet Amos geldt de aardbeving die in 1:1 genoemd wordt als een vervulling van de profetieën die deze profeet twee jaar eerder heeft uitgesproken. In het boek staan weinig specifieke tijdsomstandigheden van de periode na de Assyrische verovering. Dit wijst op een ontstaan van het geschrift korte tijd na de aardbeving en het is aannemelijk dat de profeet hier zelf bij betrokken was.

De vraag rijst of het opschrift wil zeggen, dat de profeet alles zelf geschreven heeft, en zijn werk zo gerangschikt heeft, zoals wij dat hebben. In wetenschappelijke kring wordt die vraag meermalen ontkennend beantwoord. Voor zover wij echter uit de teksten zelf kunnen opmaken, wordt er onderscheid gemaakt tussen de woorden van een profeet en een latere toevoeging. Dat bleek in het bovenstaande, bij de bespreking van Jer.52. Ook kan er gewezen worden op Spr.25:1. Het voorafgaande deel van het boek Spreuken staat op naam van Salomo. Daarna komt een verzameling latere teksten die eveneens op de auteur teruggaan. ‘Ook dit zijn spreuken van Salomo, die de mannen van Hizkia, de koning van Juda, hebben overgeschreven’. Dit opschrift betreft de hoofdstukken 25-29. Daarna volgen Spr.30:1 en 31:1 met vermelding van de namen van Agur en Lemuël. De toevoegingen zijn duidelijk gemarkeerd en er zijn geen aanwijzingen voor anonieme toevoegingen.

4. Auteurschap en betrouwbaarheid in de oudheid

4.1 Onderscheid naar literatuursoort

Vrij algemeen wordt betoogd, dat het auteurschap in het oude Nabije Oosten anders opgevat werd als in onze cultuur. De tekst zou belangrijker zijn dan de auteur en daarom waren latere toevoegingen ‘in de geest van de eerste auteur’ mogelijk. Deze opvatting is in zijn algemeenheid echter onjuist. Bij canonieke teksten en profetische boeken gelden andere regels.

- 1) De mogelijkheid van toevoegingen is hier en daar aantoonbaar bij collectief overgeleverde teksten zoals volksverhalen, maar niet bij teksten waar het auteurschap van belang is, zoals profetieën.
- 2) In de oudheid waren er officiële teksten die niet gewijzigd mochten worden. In Deuteronomium staan waarschuwingen tegen het aanbrengen van veranderingen (Deut.4:2; 5:22; 13:1[V12:32]). Het is mogelijk hiervoor de term ‘canonformule’ te gebruiken.²⁴ De woorden van Mozes zijn als de woorden van God, waaraan men volgens Spr.30:6 niets mag toevoegen en waarvan volgens Jeremia geen woord mag worden afgedaan (Jer.26:2). Deze canonbepaling betekent dat niets van het boek Deuteronomium gewijzigd mag worden. Uit opgravingen blijkt dat een dergelijke regel bij belangrijke documenten in het gehele oude Nabije Oosten bekend was.²⁵

²⁴ Hier wordt de term ‘canonformule’ in beperktere zin bedoeld: de canoniciteit van een boek, d.w.z. een Bijbelboek dat als afgerond geheel aanvaard is en waaraan niets meer veranderd mag worden. Dit blijkt ook uit Deut.31:24-26. Mozes bedoelt hier tevens de doorwerking van het boek: in leer of leven mag niemand iets toevoegen of afdoen aan Gods geopenbaarde wil.

²⁵ Bepalingen tegen veranderingen staan in het staatsverdrag van Esarhaddon (‘U zweert dat u het niet zult veranderen’) en in de Sfire-teksten. Ook bij een verdrag van de Hethitische koning Tudchaliyas IV en het Erra-epos zijn dergelijke bepalingen bekend. Dit geldt ook wetsteksten, zoals blijkt uit de epiloog van de Codex Hammurabi. Zelfs een volgende koning mocht de bepalingen van Hammurabi niet wijzigen. Allerlei vervloekingen mogen de heerser treffen die dit toch doet (ANET, 178-179; COS 2:352). Deze bepalingen zijn van groot belang voor de overlevering van teksten. Blijkbaar kende men toen al ‘canonieke’ literatuur die ongewijzigd moest blijven. Vgl. Kline, 27-44. In het NT gebruikt Op.22:18-19 dezelfde bepaling tegen veranderingen. Het gevaar van veranderen was niet denkbeeldig en Jeremia heeft het over een ‘leugenpen’ (Jer.8:8). Zie ook SBOT 5, Excurs 2, ‘Canon’, par. 2.1.

- 3) Voor betalingen waren nauwkeurige en betrouwbare administraties van groot belang. Uiteraard waren hier geen veranderingen toegestaan.²⁶
- 4) Onderzoek naar het verschijnsel pseudepigrafie (het uitgeven van geschriften op naam van een andere persoon uit het verleden) in de oudheid, ook in de Griekse en Romeinse wereld, laat zien dat dit geaccepteerd werd als het vanuit het vrijblijvende karakter van het boek duidelijk was, of wanneer er geen officiële belangen mee gemoeid waren. In andere gevallen werden de auteurs van vervalsingen streng vervolgd. Diverse gezagsdragers in de tijd van de vroege kerk hebben de pseudepigrafie sterk veroordeeld.²⁷ Hoe dit enkele eeuwen eerder lag, in de tijd van het ontstaan van de Twaalf Profeten, is niet bekend, maar op zijn minst kan er rekening mee gehouden worden dat mogelijk dezelfde normen golden. Was het dan toegestaan inhoudelijke toevoegingen en actualisaties aan het werk van een profeet toe te voegen?

4.2 De Griekse oudheid

De geschiedschrijver Herodotus (5^e eeuw v.Chr.) vermeldt de situatie dat een auteur gestraft werd omdat hij een voorspelling van een profeet veranderde. Die vermelding staat in een verslag van de motivatie van de Perzische koning Xerxes om Griekenland aan te vallen. Ook een delegatie Peisistratiden kwam druk uitoefenen ‘doordat zij de Athener Onomakritos bij zich hadden, een orakelverzamelaar en uitlegger van de voorspellingen van Mousaios. Ze hadden namelijk, voordat ze naar Sousa [Susa in Perzië] gingen, hun twist met hem bijgelegd, want door Peisistratos’ zoon Hipparchos was Onomakritos uit Athene verjaagd, omdat hij door Lasos uit Hermionè op heterdaad was betrapt, toen hij toen hij ten onrechte aan Moesaios een voorspelling toeschreef, dat de bij Lèmnos gelegen eilandjes door de zee verzwolgen zouden worden. Daarom had Hipparchos hem verjaagd, hoewel hij vroeger druk met hem placht om te gaan.’²⁸

Ook bij de geschiedschrijving golden normen. Lucianus van Samosata heeft deze in de 2e eeuw na Christus in een essay beschreven, maar er zijn aanwijzingen dat ze aansluiten bij wat al voor hem als standaard voor goede geschiedschrijving werd aanvaard.²⁹ De Griekse geschiedschrijver Thucydides, die globaal in de tweede helft van de 5^e eeuw voor Christus leefde, heeft met zijn werk over de Peloponnesische oorlog zijn standaard voor de antieke geschiedschrijving toegelicht. Hij neemt afstand van de onkritische verhalenvertellers ‘die liever het oor strelen dan de waarheid vermelden’. Hij beschrijft de gebeurtenissen ‘niet volgens de inlichtingen van de eerste de beste en ook niet zoals ze mij voorkwamen, maar slechts dat, waarbij ik zelf tegenwoordig was of wat ik van anderen na zo zorgvuldig mogelijk onderzoek over ieder geval ben te weten gekomen.’ Hij beschrijft ook zijn werkwijze bij de verkorte weergave van redevoeringen om zo dicht mogelijk bij de strekking te blijven.³⁰

Flavius Josephus wijst op het werk van de Egyptenaren, Babyloniërs en Feniciërs om al sinds vele eeuwen hun eigen geschiedenis zorgvuldig vast te leggen (*Tegen Apion*, I, 8-9). Thucydides heeft volgens hem de reputatie van de meest nauwkeurig geschiedschrijving van

²⁶ Voor het lenen en terugbetalen van geld, zie het voorbeeld van Agrippa in Flavius Josephus, *Oudheden*, XVIII, 159-160 en 163-167.

²⁷ Zie *SBOT* 11, Inl. art. 3 ‘Datering Daniël’, par. 8 Pseudepigrafie en pseudonimiteit. Vgl. A.D. Baum en J. Frey.

²⁸ Herodotos, *Historiën*, VII, 6. Mousaios was een vroegere zanger en profeet (vgl. VIII,96; IX, 43).

²⁹ Lucianus, *Hoe men geschiedenis moet schrijven*.

³⁰ Thucydides, *Peloponnesische oorlog*, I, 21-22. Deze werkwijze werd ook door Tacitus in zijn *Annales* praktijk gebracht; door andere teksten is controle van zijn weergave mogelijk. Zie Van Eck, 15-20.

zijn tijd (I, 18). Het bewijs van historische betrouwbaarheid is universele overeenstemming in de beschrijving, mondeling of schriftelijk, van dezelfde gebeurtenissen (I, 26). De Joodse voorvaders besteedden veel zorg aan het bijhouden van historische verslagen. Deze taak vertrouwden zij toe aan hun belangrijkste priesters en profeten. Deze verslagen zijn overgeleverd met 'een scrupuleuze nauwkeurigheid' (I, 29). Op deze wijze zijn de namen van de hogepriesters en hun opvolging gedurende tweeduizend jaar bewaard gebleven (I, 36).³¹

Deze voorbeelden geven aan dat een correcte weergave van de gebeurtenissen en van het auteurschap van uitspraken in diverse situaties van groot belang waren.

5. *Erkenning als canoniek geschrift*

De vraag rijst wanneer een geschrift van een profeet als canoniek is aanvaard. In het Oude Testament zijn er allerlei aanwijzingen dat boeken een officieel gezag kregen voordat er sprake was van een canon of afgesloten groep geschriften. Tijdens het leven van Mozes kreeg Israël voor de eerste keer te maken met gezaghebbende literatuur die officieel afgekondigd werd. De Tien Geboden en het boek Deuteronomium, of op zijn minst een groot deel ervan, moesten bij de ark in de tabernakel bewaard worden (Ex.25:16,21; Deut.10:1-5; 31:24-26) en regelmatig worden voorgelezen (Deut.31:9-13). Het verslag van Jozua's verbond met het volk kreeg een officiële status (Joz.24:26). De ark met de Tien Geboden werd in de tempel van Salomo geplaatst bij de tempelinwijding (1Kon.8:6-9; 2Kr.5:7-10) en het is waarschijnlijk dat de genoemde geschriften hierbij bewaard werden.

In het Oude Testament wordt bij diverse gelegenheden vermeld dat geschriften opgeborgen werden in het heiligdom. Het bewaren van heilige geschriften op een heilige plaats was een gewoonte die ook bij Egyptenaren, Grieken en Romeinen voorkwam. Josephus vertelt ons als ooggetuige over de verwoesting van Jeruzalem in het jaar 70. Hij deelt mee, dat een exemplaar van de wet uit de tempel gehaald en meegenomen werd naar Rome.³² Uit andere bronnen is bekend dat de geslachtsregisters van de priesters in de tempel bewaard werden. Wanneer Josephus gelijktijdig spreekt over deze genealogieën en over de heilige geschriften, kan hij op deze combinatie gekomen zijn, doordat beide verzamelingen in de tempel bewaard werden.

Het plaatsen van een geschrift in de tempel heeft het effect van wijding aan God en zo ontvangt het extra heiligheid. Men kon natuurlijk alleen iets aan God wijden wat Hem aangenaam was en geschriften van goddelijke oorsprong waren hier vanzelfsprekend toe geschikt. De belangrijkste aanwijzing voor het gezag van een afzonderlijk boek is gegeven met de acceptatie als heilig boek en de opname in de tempel.³³

Voor zover bekend, is het auteurschap een van de criteria geweest om een boek als gezaghebbend en canoniek te erkennen. Diverse profeten vertellen hun persoonlijke roeping

³¹ Josephus vervolgt met de opmerking dat al eeuwenlang geen Jood het heeft gewaagd, uit eerbied voor de Schriften, daaraan iets toe te voegen, daaruit iets te verwijderen of daarin iets te veranderen (I, 42-43). Zie onder, par. 5.

³² Josephus, *Leven*, 418.

³³ Beckwith, 80-86, wijst erop dat deze verzameling zo'n gezag had gekregen dat het niet meer toegestaan was nieuwe afschriften van deze boeken te brengen of om exemplaren van nieuwe boeken te brengen. Van der Toorn, 236-244, meent dat de tekstverzameling in de tempel veel omvangrijker geweest kan zijn, zoals ook de verzameling geschriften uit de omgeving van Qumran veelzijdig samengesteld is. Ook wijst hij erop dat de verzameling van Nehemia, genoemd in 2Makk.2:13-15, koninklijke brieven omvatte. In kwantitatieve zin is deze observatie juist, maar het is aannemelijk dat in de tempel zelf onderscheid werd gemaakt in status van de boeken. De wetten van Mozes hebben steeds een speciale status gehad, vgl. Deut.17:18; 31:9; 2Kon.22. Dat kan ook met andere geschriften het geval geweest zijn.

als legitimatie van hun werk. Maar wat was het gezag van hun leerlingen en van de mogelijke latere bewerkers? Steck heeft de veronderstelling van een zogenaamde ‘profetische profetenuitleg’ nodig om de canoniciteit van de boeken van de profeten te redden. De vraag rijst dan wel waarom dit proces op een gegeven moment stopte, terwijl de profetieën steeds verder geactualiseerd zouden kunnen worden.³⁴ Als de profeten goddelijk geïnspireerd waren, en door anderen als gezaghebbende boodschappers van God beschouwd werden, wat was het geestelijke gezag van de leerlingen?

Het is ons niet bekend wanneer de profetische boeken algemene erkenning kregen en opgenomen werden in de tempelcollectie. In sommige tijden was de boodschap van deze profeten niet erg geliefd bij de koning en bij de machthebbers in de tempel.³⁵ Toch kan er in een tijd van enkele jaren veel veranderen, zoals bij Jeremia blijkt.³⁶

Er zijn drie canonieke boeken, die later een aanvulling hebben ondergaan. Dat zijn Jeremia (met Baruch, de Brief van Jeremia), Daniël (met Susanna, het Lied van de drie mannen in de oven, Bel en de draak) en Ester (aanvullingen). Deze aanvullingen zijn door het orthodoxe jodendom echter niet aanvaard. Een van de redenen zal geweest zijn, dat de betreffende boeken reeds golden als afgesloten canonieke boeken.

Josephus schreef in *Tegen Apion*, dat al eeuwenlang geen Jood het heeft gewaagd, uit eerbied voor de Schriften, daaraan iets toe te voegen, daaruit iets te verwijderen of daarin iets te veranderen. Hij zou liever de gevangenis ingaan, gemarteld worden of desnoods de marteldood sterven dan enig woord inbrengen tegen de wetten en de daarmee verbonden geschriften.³⁷

Ondanks deze stellige uitspraken van Josephus zijn er in Qumran (in globaal dezelfde periode) onderling afwijkende handschriften van Bijbelboeken gevonden. Daarbij is het echter de vraag of alles wat gevonden is, precies dezelfde status had. In een cultuur waar de handschriften overgeschreven werden, en niet iedere overschrijver even nauwkeurig was, kan er verschil in kwaliteit geweest zijn. De exemplaren in de tempel vormden de officiële norm.³⁸

Ook de Septuaginta heeft hier en daar veranderingen aangebracht. Dit gebeurt soms in de structuur van Bijbelboeken, zoals bij Spreuken en vooral bij Jeremia. Was dat dan wel toegestaan? Van belang is dat er geen inhoudelijke toevoegingen waren in de teksten waardoor deze een andere strekking kregen. Bij het boek Spreuken komt het auteurschap van Salomo duidelijker naar voren en bij Jeremia lijken de gewijzigde tijdsomstandigheden de aanleiding te zijn om de profetieën tegen de andere volken op een andere plaats te zetten en de speciale positie van Babel minder te benadrukken.³⁹ Het betreft hier een Griekse vertaling en er is geen aanwijzing dat het originele Hebreeuwse handschrift veranderd mocht worden.⁴⁰

³⁴ Vgl. Dreytza, 10-13, en Koorevaar, 50-51.

³⁵ Vgl. *SBOT* 10, Excurs 2, ‘Ware en valse profetie’, p. 4.

³⁶ Jeremia kondigde de spoedige dood van Chananja aan (28:16-17) en ook de inname van Jeruzalem door de Babyloniërs. Jer.52 kan beschouwd worden als aanvulling op het boek om te tonen dat de profetieën over de inname van Jeruzalem uitkwamen. Vgl. par. 2.1.

³⁷ *Tegen Apion*, I, 42-43; vgl. II, 219.

³⁸ Zie *SBOT* 5, Excurs 2, ‘Canon’, par. 2.2 Plaatsing in het heiligdom, en par. 3.2 Een gezaghebbende overlevering. Bij variatie in teksten als de Gemeenschapsregels (1QS; 1Q28) gaat het niet zozeer over het auteurschap, maar over de gedragsregels die geactualiseerd konden worden.

³⁹ Zie *SBOT* 10, Inl. art. 3 ‘Tekstgeschiedenis Jeremia’.

⁴⁰ De variaties in de Aramese Targum behoren bij de uitlegtraditie, niet bij de handschriftoverlevering.

6. *De functie van de schriftelijke vastlegging*

Welke aanwijzingen zijn er in de profetische geschriften voor de waarde van de optekening? Bij Jesaja staat de opdracht: 'Bind het getuigenis toe, verzegel het onderricht onder mijn leerlingen. Ik zal wachten op JHWH, die zijn aangezicht verbergt voor het huis van Jakob; op Hem zal ik hopen' (Jes.8:16-17). In een moeilijke periode worden woorden van God opgetekend, zodat ze niet veranderd kunnen worden. Ze moeten bewaard worden voor de toekomst, zodat dan erkend kan worden dat de profetieën van God kwamen.

De profeet Jesaja krijgt de opdracht 'Nu, kom, schrijf het in hun bijzijn op een schrijftafel en teken het op in een boek, zodat het blijft staan tot de laatste dag, voor immer en altijd' (Jes.30:8). De schriftelijke vastlegging dient voor later en heeft een blijvende waarde.

Als iets schriftelijk openbaar opgeschreven wordt, mag verwacht worden dat het gelezen en doorverteld zal worden. De vervulling van de inhoud kan een tijd duren. De schriftelijke vastlegging is een ondersteuning om die spanning uit te kunnen houden. Habakuk krijgt de opdracht een visioen op te schrijven, zodat het bekend wordt en ook later erkend zal worden (Hab.2:2-3).

De HERE gebiedt Jeremia alle woorden die Hij tot hem gesproken heeft in een boek te schrijven. De bedoeling is om de woorden van de valse profeten over heil en redding te stellen tegenover Gods woorden aan Jeremia over onheil en ondergang, en dat pas veel later het heil zal komen. Dit is het belang van schriftelijke notering (vgl. ook het bovengenoemde werk van Baruch, Jer.36; zie par. 2.1).

De situatie in Dan 9:2 is een voorbeeld van het latere gebruik van profetische teksten. Daniël leest in 539 v.Chr. 'in de boeken' en wel het woord van JHWH tot de profeet Jeremia. Daarmee had Daniel in zijn tijd reeds toegang tot gezaghebbende geschriften. Hij beschouwde het boek Jeremia als een gezaghebbende profetie over de toekomst. Hij stelt vast dat de aangekondigde zeventig jaar inmiddels verstreken zijn en hij vraagt in zijn gebed dat God overgaat tot handelen (9:4-19).

De geschriften van de profeten bevatten boodschappen voor tijdgenoten, maar ook voor latere generaties. Daarbij is het van het grootste belang dat die boodschappen een goddelijke oorsprong hebben. Het is niet genoeg dat mensen denken dat zij Gods Geest hebben en zijn stem vernemen. Er zijn in Israël ook 'valse profeten' en het volk dient zorgvuldig te onderzoeken wie echt Gods boodschap doorgeeft.⁴¹ Erkenning van de goddelijke inspiratie moet bij verwerving van canonic gezag een cruciale rol gespeeld hebben, terwijl dat moeilijk aantoonbaar is bij een latere redactie.

7. *Verhouding Thora en profeten*

De profeten behoren tot de zegeningen van het verbond.⁴² Wanneer er in later tijd een schaarste is aan profeten, en God zwijgt, is dat een straf (1Sam.3:1; 28:6; Ps.74:9). Het verbond aan de Sinai en de verbondsvernieuwing in Deuteronomium bevatten dringende oproepen tot gehoorzaamheid en deze worden versterkt door de opsomming van zegen en vloek die het gevolg zullen zijn (Lev.26; Deut.28). In zijn algemeenheid geeft gehoorzaamheid zegen en ongehoorzaamheid vloek. Tot de vloek kan ook wegvoering in ballingschap behoren. Toch zal God zijn volk in de ballingschap niet loslaten; Hij zal ze daar

⁴¹ Vgl. *SBOT* 10, Excurs 2, 'Ware en valse profetie'.

⁴² Vgl. *SBOT* 10, Excurs 5, 'Heils- en onheilspofetieën'.

tot inkeer brengen. ‘Wanneer (...) u dit ter harte neemt onder alle volken waarheen de HERE, uw God, u verdreven heeft, en wanneer u zich bekeert tot HERE, uw God (...), dan zal de HERE, uw God een omkeer brengen in uw gevangenschap en zich over u ontfermen. Hij zal u weer bijeenbrengen uit al de volken (...). De HERE, uw God, zal uw hart en het hart van uw nageslacht besnijden, om de HERE, uw God, lief te hebben met heel uw hart en met heel uw ziel’ (Deut.30:1-6).⁴³

Aangezien in Deuteronomium de aanwezigheid van profeten een zegen is van het verbond en aan het slot van dit boek zegen en vloek op de genoemde wijze aan de orde komen, is het niet verwonderlijk dat bij de latere profeten al deze aspecten herkenbaar zijn. De dreiging met straffen, de oproep tot bekering en de vooruitzichten op een heilrijke toekomst staan naast elkaar. Deze boodschappen behoren bij het ene verbond en vormen daarmee verschillende facetten van dezelfde profetische verkondiging.

Als Schepper en Onderhouder van deze wereld bepaalt God wat recht en gerechtigheid is. Hij laat aan Israël en de volken zijn wil blijken en Hij handelt in de loop van de geschiedenis. God straft de volken nooit zonder reden, maar naar de maat van zijn gerechtigheid. Hij is gericht op het vestigen van een rijk van vrede, liefde en recht, maar daarvoor moet afgerekend worden met allerlei negatieve zaken.

De profetieën voor Israël zijn gefundeerd in de verbondsrelatie. De HERE wil via dit volk zijn zegen doorgeven aan de wereld. Door gehoorzaam te zijn kan dit gerealiseerd worden, maar wanneer de Israëlieten ongehoorzaam zijn, wacht de vloek. Ze verliezen welzijn, geluk, gezondheid, vruchtbaarheid en land. Dat heeft een didactisch doel, om te doen beseffen wat er aan de hand is. In die omstandigheden roepen profeten op tot bekering, zodat God zijn zegen weer kan geven aan het volk. In sommige Bijbelboeken wordt aangegeven dat er behoud is voor een gelovige rest. God gaat dan met een gelouterde, toegewijde groep door.

Het beloofde messiaanse rijk krijgt duidelijker contouren dan in de vroegere literatuur het geval was. Terwijl in Gen.12:3 staat dat alle volken van de aarde in Abram gezegend zullen worden, wordt dit later uitgewerkt tot uitgebreide beschrijvingen van de vrede van Jeruzalem, waarin alle naties van de wereld zullen delen. De nieuwe wereldorde is zo veelomvattend dat de paradijselijke toestand terugkeert, gekenmerkt door de afwezigheid van dood, geweld en demonische macht. De vernietiging van vijandige volken in de loop van de geschiedenis krijgt steeds bredere dimensies, totdat met al het kwaad afgerekend wordt.⁴⁴

Dit overzicht heeft consequenties voor de visie op het werk van de profeten en op de samenstelling van de profetische boeken. Het is op grond hiervan onwaarschijnlijk dat de oordeelsboodschappen ouder zijn en de heilsboodschappen latere toevoegingen. Ook is een speciale deuteronomistische redactie (vanuit het veronderstelde late ontstaan van Deuteronomium) onaannemelijk. De profeten horen tot de zegeningen van het verbond; zij brengen een boodschap die de eerdere verbondsrelaties uitbouwt en concretiseert.⁴⁵

8. *Het subjectieve karakter van de reconstructies*

In het bovenstaande zijn de eigen getuigenissen van de geschriften en de huidige archeologische kennis gebruikt. Het blijkt dat de redactiekritiek vooronderstellingen heeft die hier tegenin gaan. Ook is een probleem dat nogal wat van de reconstructies tamelijk subjectief

⁴³ Vgl. ook Inl. art. 2 ‘Ontstaan Jesaja’, par. 6.4.

⁴⁴ Vgl. ook *SBOT* 10, Excurs 1, ‘Het nieuwe verbond’, par. 2 Verbond en verbondsbreuk, en par. 3 Heilsprofetieën.

⁴⁵ Voor de visie waarvan o.a. Steck uitgaat, zie *SBOT* 1, Inl. art. 2 ‘Wetenschappelijk onderzoek’. Voor de vroege datering van Deuteronomium, zie *SBOT* 2, Inl. art. ‘Opbouw Deuteronomium’.

zijn, omdat objectieve gegevens, zoals verschillen in handschriften, ontbreken. Tevens maken hedendaagse uitleggers zeer verschillende reconstructies.

Hier volgen een paar voorbeelden van auteurs die deze problemen kritisch aan de orde stellen:

M. Haran wijst op de onbewijsbare veronderstelling van ‘scholen’ die na de profeet leefden en bewerkingen hebben doorgevoerd. Hij neemt het boek Amos als uitgangspunt en meent dat er andere en veel plausibelere verklaringen zijn voor teksten die in spanning met elkaar lijken te staan. Het is van belang rekening te houden met de creatieve persoonlijkheid van de profeet en met de verschillende tijden en situaties waarin de profetieën zijn uitgesproken.⁴⁶

K. Spronk noemt in zijn commentaar op Nahum kort drie monografieën met verregaande en zeer uiteenlopende theorieën over de wordingsgeschiedenis van het boek. Hij constateert dat geen van deze brede navolging heeft gevonden.⁴⁷

Dreytza, Hilbrands en Schmid bespreken in hun boek over de studie van het Oude Testament ook de ‘Redaktionsgeschichte’. Zij wijzen op de kritische houding tegenover de Bijbelse uitspraken over de herkomst van de teksten en op het godsdiensthistorische beeld van de geschiedenis die aan de reconstructies ten grondslag ligt. Zij geven ook aan dat er slechts weinig aanduidingen in de teksten zelf zijn (zoals Ps.72:20; Spr.25:1) en dat er veel onzekerheden zijn. Ook vinden zij de vraag met welk recht redacteuren teksten diepgaand mochten bewerken, niet bevredigend beantwoord. Daarbij ontbreekt het antwoord op de vraag hoe het tot acceptatie van de veronderstelde bewerkingen kwam. Het is zeker waar dat sommige teksten bewerkt zijn en in andere literaire verbanden zijn geplaatst (vooral in het proces van het ontstaan van een boek), maar veel voorzichtigheid is nodig.⁴⁸ In alle gevallen is het nodig uit te gaan van de huidige tekst in zijn canonieke samenhang.

In algemene zin kan de vraag gesteld worden waarom redacteuren wijzigingen aangebracht zouden hebben. De veronderstelling is dat eenzijdigheden gecorrigeerd werden (bijv. heil na onheil) of dat veranderde tijdsomstandigheden meegenomen werden. Dit is uiteraard het gemakkelijkste aan het eind van het boek met enige aanvullingen, maar de veronderstelling van de vele wijzigingen in de teksten zelf heeft vaak te maken met ‘vreemde’ verschijnselen, die structuren doorbreken.⁴⁹ Voor de hedendaagse lezer zijn allerlei wijzigingen geen verbeteringen. Dit doet de vraag rijzen of de redacteuren minder begaafd waren dan de eerste auteur. Zagen zij deze problemen niet? Zo nee, waren het dan wel problemen? Bedoelden ze iets met deze doorbreking van patronen, mogelijk extra aandacht vragen? Als dat zo is, kunnen de profeten dit ook zelf bedoeld hebben. Maar dan vervallen de argumenten om latere bewerkers aan te nemen. Het is ook denkbaar dat latere bewerkers de tekst meer ‘glad zouden strijken’, zoals bij de Septuaginta meer dan eens merkbaar is. In dat geval is een moeilijke tekst eerder een aanwijzing voor een oorspronkelijke auteur. Ook rijst de vraag of de tijdsomstandigheden wel toelieten dat wijzigingen aangebracht werden.⁵⁰ Kortom, het is

⁴⁶ Zie het artikel van Haran over Amos.

⁴⁷ Spronk, 42.

⁴⁸ Dreytza, Hilbrands, Schmid, 141-146.

⁴⁹ Hierbij hoort ook het verschijnsel dat de literatuur in de oudheid een andere wijze van indelen kende dan wij, die voorkeur hebben voor hoofdstukken en paragrafen. Lucianus van Samosata (zie par. 4.2) bepleit in de compositie van een boek het vervlechten van episodes in plaats van het plaatsen van het een na het ander. Zie ook Van Eck, 15, die constateert dat het boek Handelingen hieraan voldoet en daarmee de moderne uitleggers voor problemen plaatst als zij dit boek in segmenten willen verdelen.

⁵⁰ Faust, 251-254 wijst op het probleem dat de periode van de ballingschap door veel exegeten gezien wordt als een vruchtbare periode voor literaire producties. Dit veronderstelt echter een min of meer geordende samenleving met goed functionerende schrijvers. Dit was volgens hem niet het geval in die periode.

zonder verschillende handschriften onmogelijk heldere criteria te ontwerpen die ons zekerheid geven over het ontstaansproces.

9. Conclusie

Er kan een zekere gelaagdheid in de profetische boeken zijn. Het is goed mogelijk dat de vormgeving van de boeken in de loop der jaren aangepast is. Ook is het aannemelijk dat losse profetieën in het literaire verband een aanvullende functie krijgen. Wanneer de profetieën van Amos twee jaar voor een aardbeving gedateerd worden (Am.1:1), geeft deze omschrijving aan dat het opschrift na de aardbeving geformuleerd is. Dit kan een signaalfunctie hebben: de profetieën zijn voor een deel inderdaad uitgekomen!

Ook is het mogelijk dat profeten latere uitspraken gecombineerd hebben en dat teksten die naar ons westerse gevoel een samenhang doorbreken, door de profeet toch bewust daar geplaatst zijn. Als de veronderstelde latere bewerkers daarvoor redenen hadden, waarom kunnen we die bij de profeet zelf niet aannemen?

De belangrijkste vraag is of de inhoud van het geschrift van een profeet zelf afkomstig is. De redactiekritiek meent dat de latere bewerkers grote vrijheden hadden. Het bovenstaande overzicht zet hierbij grote vraagtekens. Tot nu toe zijn er in het gehele Nabije Oosten geen duidelijke voorbeelden gevonden dat latere bewerkers inhoudelijk in mochten grijpen in teksten die op naam staan van personen die claimen een goddelijke openbaring te hebben ontvangen en als zodanig ook door de gemeenschap erkend werden. Het was belangrijk het oorspronkelijke werk over te leveren.

Inhoudelijk is dit ook te begrijpen: waaraan hebben hoorders en lezers houvast? De dramatische gebeurtenissen in de tijd van de Assyriërs, Babyloniërs en Perzen vroegen om zorgvuldig overgeleverde woorden Gods.

Literatuur

- Andersen, F.I., 'Linguistic Coherence in Prophetic Discourse', in A.B. Beck e.a. (ed.), *Fortunate the Eyes That See: Essays in Honor of David Noel Freedman*. Grand Rapids: Eerdmans, 1995, 137-156.
- Barrick, W.D., 'Conscience, Oral Tradition, Natural Religion, or Later Insertion?: Unwritten Revelation in Genesis 1-11', *ETS*, 2011.
- Baum, A.D., *Pseudepigraphie und literarische Fälschung im frühen Christentum*. WUNT 2/138. Tübingen: Mohr Siebeck, 2001.
- Bekkum, K. van, 'Schrijven, schrijvers en auteurs in de oudheid', in: Bekkum, K. van, Houwelingen, R. van, Peels, E. (red.), *Nieuwe en oude dingen: Schatgraven in de Schrift*. Apeldoornse Studies 62/TU Bezinningsreeks 13. Barneveld: Vuurbaak, 2013, 111-128.
- Boadt, L., 'Poetry of Prophetic Persuasion', *Catholic Biblical Quarterly* 59 (1997) 1-21.
- Carr, D., 'Torah on the Heart: Literary Jewish Textuality Within Its Ancient Near Eastern Context', *Oral Tradition* 25 (2010) 17-40.
- Dreytza, M., 'Prophetische Prophetenauslegung?', in M. Dreytza (Hrsg.), *Christus – die Quelle unserer Erkenntnis*. Walsrode: Geistliches Rüstzentrum Krelingen, 1998, 51-64.
- Dreytza, M., Hilbrands, W., Schmid, H., *Das Studium des Alten Testaments. Eine Einführung in die Methoden der Exegese*. Wuppertal: Brockhaus; Giessen: Brunnen, 2002.
- Eck, J. van, *Handelingen. De wereld in het geding*. CNT. Kampen: Kok, 2003.
- Faust, A., *Judah in the Neo-Babylonian Period: The Archaeology of Desolation*. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2012.
- Frey, J., e.a. (ed.), *Pseudepigraphie und Verfasserfiktion in frühchristlichen Briefen*. WUNT 246. Tübingen: Mohr Siebeck, 2009.

- Gordon, R.P., 'Where Have All the Prophets Gone? The "Disappearing" Israelite Prophet Against the Background of Ancient Near Eastern Prophecy', *Bulletin for Biblical Research* 5 (1995) 67-86.
- Greenberg, M., 'What Are the Valid Criteria for Determining Inauthentic Matter in Ezekiel?', in J. Lust e.a., (ed.) *Ezekiel and His Book: Textual and Literary Criticism and Their Interrelation*. Leuven: Leuven University Press, 1986, 123-135.
- Haran, M., 'Book-Scrolls in Israel in Pre-Exilic Times', *Journal of Jewish Studies* 33 (1982) 161-173.
- Haran, M., 'The Historical Background of the Prophecies of Amos', in: Ch. Cohen e.a. (eds.), *Birkat Shalom. Studies in Bible, Ancient Near Eastern Literature, and Postbiblical Judaism*, vol. 1, Winona Lake: Eisenbrauns, 2008, 251-259.
- Hilber, J.W., 'The Culture of Prophecy and Writing in the Ancient Near East', in J.K. Hoffmeier & D.R. Magary (eds.), *Do Historical Matters Matter to Faith?*, Wheaton: Crossway, 2012, 219-241.
- Kinzer, M.S., *Israel's Messiah and the People of God. A Vision for Messianic Jewish Covenant Fidelity*. Eugene: Cascade, 2011.
- Kitchen, K.A., *On the Reliability of the Old Testament*. Grand Rapids: Eerdmans, 2003.
- Kline, M.G., *The Structure of Biblical Authority*. Grand Rapids: Eerdmans, 1975².
- Kofoed, J.B., *Text and History. Historiography and the Study of the Biblical Text*. Winona Lake: Eisenbrauns, 2005.
- Koorevaar, H.J., *Profetencanon: De 15 Schriftprofeten*. Versie 4.4. Leuven: Evangelische Theologische Faculteit, 2012-2013.
- Koorevaar, H.J. en Paul, M.J. (red.), *Theologie van het Oude Testament. De blijvende boodschap van het Oude Testament*. Zoetermeer: Boekencentrum, 2013.
- Korpel, M.C.A, Moor, J.C. de, *The Silent God*. Leiden: Brill, 2011.
- Lenzi, A., 'Revisiting Biblical Prophecy, Revealed Knowledge Pertaining to Ritual, and Secrecy in Light of Ancient Mesopotamian Prophetic Texts', in A. Lenzi, J. Stökl (ed.), *Divination, politics, and ancient Near Eastern empires*. SBL ANE Monographs 7. Atlanta: SBL, 2014, 65-86.
- Lessing, R.R., 'Orality in the Prophets', *Concordia Journal* 29 (2003) 152-165.
- Lessing, R.R., *Amos*. Concordia Commentary. Saint Louis: Concordia Publishing House, 2009.
- Meitlis, Y., *Excavating the Bible. New Archaeological Evidence for the Historical Reliability of Scripture*. Savage: Eshel Books, 2012.
- Niditch, S., *Oral World and Written Word: Ancient Israelite Literature*. Louisville: Westminster John Knox, 1996.
- Nissinen, M., 'The Historical Dilemma of Biblical Prophetic Studies', in H.M. Barstad, R.G. Kratz (eds.), *Prophecy in the Book of Jeremiah*. Berlin: De Gruyter, 2009, 103-120.
- Ouweneel, W.J. en Kamp, L. van de, *Joden en christenen: een verdiepend gesprek*. Heerenveen: Jongbloed/Medema, 2013.
- Spronk, K., *Nahum*. COT. Kampen: Kok, 1999.
- Steck, O.H., *Die Prophetenbücher und ihr theologisches Zeugnis*. Tübingen: Mohr Siebeck, 1996.
- Stökl, J., *Prophecy in the Ancient Near East. A Philological and Sociological Comparison*. Leiden: Brill, 2012.
- Toorn, K. van der, *Scribal Culture and the Making of the Hebrew Bible*. Cambridge, London: Harvard University Press, 2007.
- Vlaardingebroek, J., *Sefanja*. COT. Kampen: Kok, 1993.
- Woude, A.S. van der, *Habakuk, Zefanja*. POT. Nijkerk: Callenbach, 1978.